

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Андрій Мартинов

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: СПІЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглядаються особливості впливу Європи на українську ідентичність. Історична ідентичність розглядається не лише як формування історичної свідомості національних суспільств у процесі історіописання, а як важливий елемент цивілізаційного самовизначення. Зазначена проблема досліджена на фоні суперечливих процесів формування колективної ідентичності Євросоюзу.

Ключові слова: *ментальність, ідентичність, Євросоюз, історична свідомість уявних спільнот, винайдена традиція, Україна.*

Почуття ідентичності має давати відповіді на онтологічні питання: «звідки ми, хто ми, куди ми йдемо». Таким чином, ідентичність опосередковано впливає не лише на утворення смислу історії, а й на осмислені дії у сучасному. Слушність цієї тези доводять актуальні глобальні та локальні тенденції. В умовах глобалізації все більшого значення набуває цивілізаційна ідентичність, яка дає можливість різним масовим суспільствам відчувати свій зв'язок з минулим, що дає можливість самоототожнення у контактах між різними цивілізаціями та їхніми представниками. Формування глобального інформаційного суспільства також актуалізує питання історичної ідентичності як окремих особистостей, так і держав та суспільств.

Історична ідентичність має власний топос (з грецького «місце»), звідси топографіка, топоніміка) та означає знакові слова, образи культури певної соціальної групи. Структуру історичної ідентичності формують релігія, ментальність, історичний досвід, традиції, реліквії, національні символи, статус рідної мови. Досліджуючи історичні аспекти проблеми української ідентичності, стикаємося з питанням, чому українцям не вистачає терпіння розуміти свої історичні проблеми та вирішувати їх в європейській традиції?

Водночас новітній європейський досвід також дає привід замислитися над тенденціями травматичного для індивідуальної свідомості впливу розмивання ідентичності під впливом процесу глобалізації. Цю тези довела подія, яка 22 липня 2011 року сталася в норвезькій столиці Осло, коли 32-річний Андерс Брейвік скоїв теракт. Мотивом свого злочину він назвав покарання співгромадян за «зраду європейській культурній спадщині» та потурання ісламським громадам у Європі¹.

Отже, війни ідентичностей стають властивими навіть найбільш стабільним та процвітаючим суспільствам. Досить часто термін ідентичність та його різновиди (національна, етнічна, релігійна, тощо) використовуються як апіорний термін, який означає належність до певної спільноти. За територіальною ознакою ідентичність диференціюється на ідентичність за місцем проживання, локальна ідентичність, регіональна ідентичність, ідентичність із середовищем, міська та сільська ідентичність, гендерна ідентичність, тощо. Соціокультурний вибір у такому разі визначає належність до певної уявної соціальної групи, тобто ідентичність. Таким чином, ідентичність виконує функції інтерпретації відмінностей, формування соціокультурних цивілізаційних кордонів, винайдення національних традицій, утворення уявних спільнот, конструювання інтересів.

У форматі статті розглянемо основні тенденції впливу європейського фактору на формування та зміни української історичної ідентичності з врахуванням чинників європейських інтеграційних прагнень України.

Проблематика дослідження різних ідентичностей стала популярною одночасно зі своєю об'єктивною актуалізацією наприкінці ХХ на початку ХХІ століть. Однак, зрозуміло, що дослідження національних аспектів ідентичності були досить поширеними вже у ХІХ столітті, але головним чином тоді вони зосереджувалися на питаннях творення нації як природної спільноти, яка має унікальні об'єктивні характеристики. В середині ХХ століття дослідження національної ідентичності були пов'язані з вивченням виникнення сучасних націй із індустріалізацією та розвитком письмової національної традиції². Наприкінці ХХ століття національна ідентичність розглядалася у контексті утворення «уявних спільнот», заснованих на «винайдених традиціях»³. У цьому контексті особливості формування українського націоналізму дослідив Дж. Армстронг. Він звернув увагу на ризики трансляції поняття українського націоналізму на ранні періоди історії, для яких властиві були інші види ідентичностей за критеріями релігії, соціального статусу, або належності до певного регіону⁴. У вітчизняній історичній науці на цих аспектах формування українського націоналізму зосередив увагу Г. Касьянов⁵.

Е. Сміт звернув увагу на особливу роль історичних чинників у процесі формування національної ідентичності⁶. З цією позицією солідаризувався

П. Коннертон, який висвітлив основні способи формування та функціонування соціальної пам'яті⁷. Конкретизація цих досліджень на українському історичному фактичному матеріалі проведена І. Дзюбою, який показав досить конфліктний процес формування модерної української ідентичності в Російській імперії, СРСР та на етапі двадцяти років незалежності України⁸.

Після помаранчевої революції в Україні активізувався процес творення офіційних версій новітньої історії як в Україні, так і в Росії. У обох випадках мова йде про проведення державної «політики пам'яті». Цей процес висвітлений у колективній праці українського історика Г. Касьянова та російського історика А. Міллера⁹. Натомість Я. Грицак у своїй монографії доводить, що актуальним питанням для української ідентичності є не стільки її недостатня сформованість, скільки проблема з імплементацією європейських цінностей до колективних цінностей громадян України¹⁰.

Формування модерної історичної ідентичності України традиційно пов'язується із подіями, які відбувалися у регіоні Центрально-Східної Європи. Утім, у історіографії не завершена дискусія з приводу історичних, ментальних та географічних меж цього регіону. Л. Вульф вважає поняття Східна Європа винайденим у добу європейського Просвітництва¹¹. Можна погодитися з цим твердженням, адже саме в цей історичний період чіткими стали відмінності між Західною Європою, яка орієнтувалася на формування національних держав, хоча такі великі держави як Німеччина та Італія виникли лише після 1870 р., та Східною Європою, народи якої залишалися під впливом наднаціональних імперій. Тому П. Вандич ототожнює національну історію східноєвропейських народів із перманентним процесом боротьби за свободу¹². Ці екзистенційні проблеми залишалися важливими для центральноєвропейського регіону і на етапі декомунізації та європейської й євроатлантичної інтеграції¹³. Після проголошення незалежності України ці проблеми все ще пов'язані із вибором між «Центральною Європою» та «Русским миром»¹⁴.

Розпад СРСР активізував процес зміни світового порядку, змістом чого стало протистояння цивілізацій. Зокрема, С. Гантінгтон звернув увагу на проблеми з визначенням історичної цивілізаційної ідентичності для таких «цивілізаційно розколотих» суспільств та держав, як Україна¹⁵. У такому цивілізаційному вимірі у контексті цивілізаційного вибору розглянув історію України вітчизняний дослідник Ю. Павленко¹⁶. Утім, загалом в українській історіографії домінує наукова позиція, яка, визнаючи регіональну специфіку національної ідентичності в Україні, говорить про домінування тенденції до формування єдиної національної української

ідентичності¹⁷. Зазначена концепція, зокрема, представлена у науково-популярній праці А. Стражного, присвячена висвітленню ілюзій, міфів та реальності українського менталітету¹⁸.

Ідея європейської тотожності культурно-цивілізаційного простору України послідовно проводиться у колективній монографії «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку»¹⁹. Утім, наявна мозаїчна картина ідентичностей в Україні, до речі, як і в Західній Європі на відміну від Центральної Європи, набагато складніша. Досить пам'ятати про достатньо потужну ісламську ідентичність в Україні²⁰. Тим паче, в незалежній Україні досі не завершено процес руйнації радянських історичних конструкцій та формування ціннісної єдності сприйняття навколишнього світу громадянами України. Адже важко не погодитися з думкою С. Єкельчика, який пов'язав формування модерної української ідентичності тими державними структурами, чиновниками імперських столиць, до яких належали українські землі²¹. Наразі не менш важливими факторами наближення української ідентичності до модерних ідентичностей європейських народів є досягнення соціальних стандартів Європи та відповідної практики повсякденної соціальної поведінки²².

Взаємодія української ідентичності з різними колективними ідентичностями європейських народів відбувається в умовах одночасного існування національних ідентичностей європейських держав та тенденції до формування наднаціональної ідентичності Європейського Союзу. У історіографії існують різні підходи до визнання або невизнання самого факту наявності європейської колективної ідентичності. Зокрема, Г. Безьер зазначає, що історичний період домінування в Європі тоталітарних нацистських та фашистських режимів став однією з причин дуалізму національних ідентичностей європейських народів та наднаціональних ідентичностей європейських еліт²³.

Натомість Р. Ельм веде мову про континуїтет європейської ідентичності впродовж усіх періодів історії Європи²⁴. Х. Каєбле показав, як змінювалося сприйняття Європи європейцями впродовж XIX–XX століть. На його думку, європейська «уявна спільнота» як певна «єдність» існує принаймні впродовж двох століть²⁵. Однак Г. Брунн в монографії «Історія європейської інтеграції від 1945 р. до сьогодні» доводить, що формування колективної європейської ідентичності відбувалося лише після творення наднаціональних європейських інституцій²⁶.

Таким чином, у сучасному загальноєвропейському контексті історична українська ідентичність має знайти відповіді на декілька принципових питань: якими мають бути параметри балансу між участю у світовому розподілі праці, залучення до процесу глобалізації та його локального

варіанту, яким є процес європейської інтеграції, та збереженням національної ідентичності та суверенітету; наскільки впевнено Україна має йти шляхом європейської інтеграції, зважаючи на тенденції до поглиблення іманентної кризи Євросоюзу?

У цьому контексті цікавим є звернення до образу української історичної ідентичності, як він склався, наприклад, у німецькомовній історіографії. Німецький історик А. Каппелер солідаризувався з тими українськими істориками, які ведуть мову про «особливо важкий шлях», який Україна пройшла до формування ідентичності модерної нації²⁷. Австрійський історик Ю. Бестерс-Ділгер доводить, що попри тривалі історичні періоди вилучення з Європи, Україна завжди була тісно прив'язана до європейського кола проблем та справ, тому й має європейські перспективи²⁸.

Типові риси ментальності можна ідентифікувати лише вивчаючи динаміку історичного процесу. Тисячоліття Україна була невід'ємною частиною європейського політичного і культурного простору і в ментальності нашого народу вкарбовані європейські поняття і цінності, які роблять Україну країною європейського цивілізаційного ареалу. Ідентичність може досліджуватись лише як ідеальна модель у розуміння Макса Вебера. Соціально-історична пам'ять виконує важливу функцію, вона фіксує причини й наслідки, отже, вирішує прикладне завдання наділення певної події або факту значенням. Завдяки цьому, робота пам'яті це взаємодія та «гра» з символами та смислами.

Пам'ять також виконує селективну функцію, допомагаючи обирати спосіб дій в залежності від мінливих змін обставин. Найкраще запам'ятовується цікаве, хвилююче, що інтенсивно переживається, пов'язане з яскравими емоціями. Також добре запам'ятовується глибоко усвідомлена інформація, що кореспондується із практикою, або те, що часто повторюється. У пам'яті щось добре «відкладається», якщо людина, або суспільство дають собі установку саме це запам'ятати. Добре залишаються у пам'яті також незавершені дії, недоговорені фрази, інші «незабутні» моменти життя. Отже, пам'ять зберігає накопичену соціальною системою інформацію. Вона забезпечує когерентність (безперервність) свідомості, тотожність (ідентичність) суб'єкта. Пам'ять створює знакову систему ментальних кодів.

Також можна оперувати з офіційною пам'яттю еліти, яка інтенсивно впливає на науково-історичну пам'ять, народною пам'яттю, котра з другої половини ХХ ст. фіксується «усною історією», а також пам'яттю «ідеальною», яка пов'язана зі спробами зміни історичної ідентифікації. Одночасно в суспільній свідомості співіснує пам'ять трьох-чотирьох поколінь, які є сучасниками. У більшості культур існує й гендерний

аспект пам'яті, адже у будь-якому суспільстві чоловіки та жінки відрізняються не лише за освітніми, а й професійними ознаками та набутим досвідом. Зрештою, за географічною типологією є пам'ять сільська й пам'ять міська, тобто урбаністична, а також пам'ять певних регіонів.

Звертаючись до аксіологічного ціннісного аспекту пам'яті, ми маємо справу з «пам'яттю переможців» та «пам'яттю переможених». Тому навряд чи можна вважати коректним бажання «повернення історичної пам'яті», яка аперіорі розглядається як «єдина пам'ять». Насправді, починаючи від модерних часів, тим паче постмодерних, сучасниками яких ми є, маємо справу зі складною соціальною диференціацією і складною структурою соціально-історичної пам'яті. Демократичне ставлення до феномену пам'яті вимагає відтворення множини пам'ятей у всьому її типологічному спектрі.

Соціально-історична пам'ять постійно працює над переглядом історії та її стереотипів. Оскільки стереотипи максимально спрощують реальність, вони не є іманентно суперечливими, що продовжує їм життя. До історичного нігілізму веде «демонізація» певних діячів минулого та «канонізація» окремих особистостей або подій минулого. Потрібна позитивна інтеграція історичної пам'яті, інакше втрачаються важливі смисли, внаслідок чого історична пам'ять фрагментується.

Національно-визвольні рухи формують ідеологію, яка визначає критерії ідентифікації певної нації. В країнах Європи особливо інтенсивно такі модерні традиції започатковувалися впродовж 1870–1914 рр., коли відбувалася невпинна трансформація новітнього у застаріле.

Після 1917 р. орієнтація на більшовицьку Росію виявилася сильнішою за ідентифікацію із самостійною демократичною Україною. Ідею суверенної Української народної республіки підтримувала національно свідома інтелігенція, частина багатого та патріотичного налаштованого селянства. Але робітничий клас, ліворадикальна інтелігенція і більшість небагатого селянства були на боці радянської Росії. Під час подій 1917–1922 рр. більшість східних українців ідентифікували свої інтереси не стільки з національною ідеєю, скільки із соціальною. Натомість на Заході України у контроверзі між національним та соціальним віддавали перевагу національному, адже у національному пригнобленні бачили причини свого соціального пригнічення. Внаслідок домінування зазначених диспозицій української ідентичності на Сході й на Заході так і не вдалося виробити ідентичність національної української держави. Зрештою, у спадок від вимушеної політики радянської українізації 1920-х рр. залишився шкільний курс історії України, який підтримував національну ідентичність, говорячи марксистсько-ленінською термінологією, у широких верствах населення.

Однак, звичайно, ця ідентичність була своєрідною. Основними ознаками української ментальності традиційної визнаються двоїстість, тобто поєднання східних й західних впливів, протиставлення історичних ознак землеробської й козацької культури. Гіперболізація зовнішніх впливів, зумовлена багатовіковою відсутністю власної державності. Відсутність почуття національної єдності, викликане тривалою роз'єднаністю українських земель. Така риса як консервативність, тобто захист набутих національних цінностей від зовнішніх впливів, також обумовлена цією специфікою. Голодомор 1932–1933 рр. радикально змінює не лише національно-демографічну структуру населення України, штучно трансформує ідентичність українського народу, а й має вагомий міжнародний розголос. Українська РСР відтоді сприймається у більшості європейських країн як радянська провінція, яка нібито втрачає функції суб'єктності. Головна роль в структурі національної ідентичності належить національній еліті. Саме вона покликана консолідувати суспільство заради ідеальної національної мети, мобілізувати його зусилля на досягнення цих цілей, забезпечити моральну компенсацію страждань та втрат, викликаних цими суперечливими процесами.

Після створення СРСР та включення до його складу західноукраїнських земель не менш важливим «референтом» є Європа. Причому за умов існування «залізної завіси» такою «ближньою» Європою була, звичайно, не стільки Західна Європа (яка взагалі здавалася раєм на землі), скільки радянська східноєвропейська сфера впливу та контролю. Адже кожна знакова подія історії «соціалістичного табору», чи то антиталітарні народні повстання 1956 р. у Польщі та Угорщині, чи події 1968 р. у Чехословаччині ставали приводом для замислення над власною українською долею. Індустріальне суспільство зламало традиційні ідентичності більш консервативного аграрного українського суспільства. Цей процес у історичному часі відбувався більш болісно та швидко, ніж у Європі.

Частина українських науковців розглядає причини небажання країн «старої» Європи надати європейській державі Україні перспективу членства в Європейському Союзі, зокрема, в незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом. Насамперед, мова йде про засудження комуністичних режимів. Історично в Україні цінності свободи, демократії та національної державності стверджувалися у різний час. Внаслідок цього вони досить часто не просто конкурували між собою, а й конфліктували.

На ментальність українців суттєво вплинула тривала відсутність власної державності, територіальна та цивілізаційна роз'єднаність україн-

ських земель, цілеспрямована денационалізація української еліти, помітні нашарування радянської ментальності. Говорячи про будь-яку ментальність, узагальнюючи її, маємо на увазі «середні статистичні» показники, адже Україна є великою й різномірною. Зрозуміло, маємо різні ментальні ознаки, наприклад, черкащан або гуцулів. Цей фактор також робить малоімовірною можливість формування «єдино правильної» української ідентичності. Досягти цієї мети дуже важко, адже немає послідовності між різними періодами національної української історії та навіть географічними межами проживання українців.

Після 1991 р. ідентичність незалежної України формувалася під впливом факторів зовнішніх загроз та внутрішніх кризових процесів. Заради формування нової ідентичності недостатньо було позбутися радянської ідеології та відповідної політичної практики. Досить поширеним у суспільній думці та літературі є твердження про те, що проголошення незалежності України фактично стало лише перейменуванням Української РСР, але радикально не змінило її сутності. Подібне твердження має певні підстави, адже збереження багатьох соціальних завоювань доби радянського соціалізму вперше в українській історії дало можливість уникнути загострення конфлікту між соціальним та національним питаннями. Хоча по мірі розвитку капіталістичних відносин у вже незалежній Україні обидва ці доленосні питання знову актуалізувалися.

Але у колісці незалежності Україна цього уникла, що дало можливість розвивати національну державу без серйозних суспільно-політичних конфліктів, на які багаті були сусідні пострадянські держави. Однак від того й посткомуністична ідентичність в Україні формувалася в уповільненому темпі. Ціннісна оцінка цього факту ще попереду, але навряд чи можна буде коли-небудь дати однозначну відповідь на питання що гірше, чи краще — поганий громадянський мир з уповільненим розвитком, чи «добра» громадянська війна з її матеріальною та духовною розрухою та сумнівними перспективами подальшого «прориву» до нової якості суспільного буття.

У морально-політичному сенсі Україна, так само як і Росія, досі остаточно не вийшли з посткомуністичного періоду своєї непростої історії. Цей вихід, на відміну від країн Центральної Європи, де відбувалася реальна ідеологічна та політична декомунізація, було замінено лише на приватизацію колишньої народної власності. Однак різке соціальне розшарування суспільства лише ускладнило пошук нової ідентичності, адже «розмило» верству її потенційного носія, тобто середній клас, який тихо зник під тягарем соціально-політичних негараздів. Натомість у політичного правлячого класу з'явилася можливість не лише маніпулювати соціальними й національними проблемами, а заробляти на цьому свої політичний, та й матеріальний, капітали.

Європейці у своїй більшості до 1991 р. не сприймали серйозно існування української нації. Здавалося, що підстави цьому давав той загальновідомий факт, що у незалежність Східна й Західна Україна увійшли з різними світоглядними установками. Хоча, з іншого боку, здавалося, що поєднання крайнощів повинно дати гарний кумулятивний результат. Українські політики почали частіше говорити про свободу, демократію, верховенство права, але залишатися тоталітарними за своєю соціально-психологічною суттю та ідентичністю. Ситуація ускладнювалася тим, що внаслідок демографічної кризи повільно відбувається зміна поколінь, які не граються у європейські принципи, а живуть за ними.

Найбільшою проблемою історії України є відсутність досвіду толерантності й компромісів. Цьому не сприяло ординське нашестя, далі протистояння козацтва та шляхти, потім імперські експерименти та «пролетарський інтернаціоналізм». Усі ці вади стали частиною українського культурного коду, який задає основні просторові та часові параметри системоутворюючих архетипів української культури та ідентичності.

Проект спільного майбутнього для ідентичності не менш важливий за спільне минуле. Наразі красива мета європейської інтеграції спільними зусиллями еліти та суспільства пропагується як такий проект майбутнього. Однак ця мета не стала установкою повсякденного життя для більшості громадян України. Неоднозначності додає також обережне ставлення Євросоюзу до подальшого розширення на Схід. Тож Україна так і не здобула формально-правових нормативних зобов'язань Євросоюзу визнати потенціал її можливого «кандидатського стажу», хоча з 1962 р. такий «стаж» має навіть мусульманська Туреччина. Українці стомилися від належності до імперських державних організацій, але й за їх межами схильні жалітися на важку долю, навіть більше за інші народи.

Зрозуміло, що європейський цивілізаційний кордон пролягає там, де відсутні європейські соціокультурні традиції. Проблема тільки в тому, що слушні аргументи наводять як ті, хто вважає, що ці традиції закінчуються на українському західному кордоні, так і ті, хто переконує, що вони лімітуються українським східним кордоном. «Україна, — констатував С. Гантінгтон, — поділена на уніатський націоналістичний захід і православний російськомовний схід»²⁹.

Залишається досить гострим й соціально-економічний поділ. Провідні галузі української економіки почали контролювати не сумнозвісні союзні міністерства, а олігархічні фінансово-промислові групи. Замість того, аби вкладати кошти в реконструкцію та модернізацію, найбагатші люди України вимагають від влади дешевого газу та дешевої робочої сили і

шантажують зупинкою виробництва. Наші фінансово-промислові групи збагачуються на дешевому газі та дешевій робочій силі. Тому у вересні 2011 р. вони воліли не почути заклик наслідувати приклад німецьких та французьких багатіїв, які закликали свої уряди збільшити собі податки у важкі часи кризи. Натомість українська бізнесова еліта продовжила жити лихоманкою швидкого збагачення та ментальністю манкуртів. Тим паче, що спекуляція більше не вважається злочином, а визнається бізнесом. Побудований соціалізм для багатих і дикий капіталізм для бідних.

Цікавою ілюстрацією суперечностей формування ідентичності незалежної України є результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, виконаного Інститутом соціології НАН України в межах загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження», в якому брали участь двадцять чотири держави ЄС та Україна. В Україні опитування проводилося у березні–квітні 2005 р. під емоційним впливом подій Помаранчевої революції.

На той час в Україні інтерес громадян до політики був високим. Правовій системі у більшості країн ЄС довіряють більше, ніж в Україні. Самі українці скептично оцінюють рівень демократичного розвитку своєї країни. Поляки та словаки, як показало дослідження 2005 р. були найбільш палкими прихильниками розширення ЄС. Оцінюючи свою політичну культуру, українці визначили власну позицію у правій частині політичного спектру. Вони взагалі «виявилися найбільш правими в Європі». Водночас оцінка задоволеності життям в Україні була найнижчою в Європі. Так само низько оцінювався рівень розвитку економіки у своїй країні. Найвищі бали своїй країні дали данці³⁰. За рівнем «підозрілості» до бізнесу Україна разом із Грецією та Португалією очолює список 24 країн, де проводилося опитування. Українці найбільше серед європейців виступали за державний контроль за диференціацією доходів³¹. Невеликі міста та села складають основу ідентичності українців, порівняно з іншими європейцями. Українці визнали себе досить релігійними. Водночас найменше українців погодилися з пропозицією «дозволити геям і лесбійкам жити своїм життям, як вони вважають за потрібне»³².

Незбалансованим залишається розвиток регіонів та мегаполісів України. Латентною залишаються ідентичні особливості історичних українських земель, споріднених не лише територіальною єдністю, а й спільними особливостями етнічної та економічної історії. Серйозним викликом для традиційної української ідентичності та ментальності, яка спирається на свою колиску — село, є криза аграрного виробництва. За даними президента Асоціації фермерів і приватних власників землі в Україні І. Томича, у руках іноземців через аграрні холдинги восени

2011 р. був вже кожен четвертий гектар українського чорнозему³³. Це означає, що в умовах суперечливих тенденцій глобального розвитку Україні доведеться шукати нові джерела формування модерної національної ідентичності. М.П. Драгоманов у праці «Чудацькі думки про українську національну справу» фактично дав прогноз, який справдився, стверджуючи, що «сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування державних справ»³⁴.

Після президентських виборів 2010 р. Україна опинилася перед вже традиційними викликами. По-перше, зовнішні умови ускладнювалися світовою економічною кризою, яка, зважаючи на велику залежність української економіки від індустріальних експортних секторів та падіння попиту на її товари, вдарила по валютним поступленням. По-друге, міжнародне становище ускладнювалося незавершеністю геополітичних орієнтирів, продовження балансування між Євросоюзом та Євразійським Союзом. По-третє, неврегульованими були відносини між владою та опозицією, що за результатами парламентських виборів листопада 2012 р. могло поставити Україну перед черговими соціально-політичними потрясіннями. Нарешті, останній фактор за переліком, але не за значенням, це відсутність прийнятної для всіх національних громад та верств української політичної нації проекту постмодерної української ідентичності. Це тим більш дивно, що дискретність (дискретність) українського історичного досвіду так само як і взаємна проникність культурно-цивілізаційних цінностей були характерними для більшості періодів історії України. Зрештою, теоретично можна допустити, що розв'язання зазначених завдань може рано чи пізно посприяти формуванню сучасної складної ідентичності української політичної нації як суб'єкта історичного та глобального цивілізаційного процесів.

Поява на геополітичній карті світу Європейського Союзу стимулювало дискусію про спільну європейську ідентичність. Новим потребам трансформації ЄС на «Сполучені Штати Європи» не відповідали традиційні уявлення про Карла Великого як «дідуся Європи», або романтичні ідеали європейської єдності доби Просвітництва. Тим паче, що саме тоді чіткішими стають відмінності між Західною Європою, яка розвивається шляхом ствердження національних держав, та Східною Європою, де домінують традиційні монархічні імперії — Російська, Австро-Угорська та Османська.

Наприкінці 1990-х рр. Рада Європи з метою реалізації чергового проекту творення «винайдених традицій» та «уявної спільної європейської спільноти» запропонувала основну увагу приділити викладанню європейської історії, а не національної історії. Але цей проект так і не був

реалізований у повній мірі, адже на заваді стали національні інтереси європейських держав, які полягали у збереженні своєї ідентичності. Адже зберігається потреба фіксації власної колективної ідентичності, аби запобігти перетворенню на небожів загальної історії.

Європа залишається плодом власної історичної свідомості, на основі якої вибудовується економічна, політична, культурна єдність. Водночас пошуки «вічної» Європи стають способом самоідентифікації європейських народів. Європейський Союз розвивається лише завдяки «культурі забуття» про найтрагічніші сторінки спільної історії, але одночасно об'єднана Європа може визначити себе духовною єдністю, пам'ятаючи про минуле.

1 листопада 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу на той час у складі 12 держав-членів. Положення зазначеного договору поставили чітке завдання досягнення мети спільної ідентичності Євросоюзу відразу у декількох сферах інтеграції. Передусім мова йшла про створення передумов для розвитку спільної зовнішньої та безпекової політики, про посилення співпраці в рамках правових та внутрішньополітичних питань, про підготовку до запровадження спільної європейської грошової одиниці. Отже, справжня спільна зовнішня та оборонна політика можлива лише за наявності конфедерації, за якої держави учасниці послідовно координують зовнішню та оборонну політику. Внаслідок цього вже на етапі початку діяльності дипломатична служба Євросоюзу зіштовхнулася з серйозними проблемами. Зрештою, відповідь на риторичне питання, чи враховують еліти уроки минулого, може дати лише майбутнє.

Так само під сумнівом залишаються питання, пов'язані з формуванням колективної ідентичності Євросоюзу у сенсі проведення спільної політики в сфері юстиції і права. На фоні зазначених практичних проблем із реалізацією проекту створення ідентичності Євросоюзу найважливішим проектом було визнано започаткування монетарного союзу.

Після 1991 р. Євросоюз надто швидко розширювався. Внаслідок цього у його складі опинилися країни з різними рівнями економічного розвитку та соціального захисту. Альтернативи швидкому розширенню, звичайно, були, але виглядали надто ризиковано. По-перше тому, що «старі» держави ЄС не хотіли геополітичної невизначеності у Центральній Європі, по-друге, після завершення «холодної війни» вони не втратили морального обов'язку повернути Європі її східну частину, як органічну складову, по-третє, зацікавлення в цьому висловлювали США, по-четверте, навколо європейської інтеграції склалася особлива міфологія, яка мотивувала східноєвропейські народи наполегливо йти до Євросоюзу. Однак в умовах економічної кризи 2008–2011 рр. багатші країни Євро-

союзу знову мали допомагати біднішим, які у кращі часи з усіх зусиль намагалися конкурувати з ними.

Стрімко зростає рівень самосвідомості представників інших культур, які мешкають у країнах Європейського Союзу. Внаслідок цього багатокультурність сучасних суспільств стає політично вибуховою проблемою. Зокрема, зазначена проблема стосується диференціації між універсальними цінностями демократії та прав людини і простором свободи представників незахідних культур, у якому вони можуть існувати і розвиватися відповідно до традиційних у цих культурах норм, цінностей та принципів прийняття рішень. З іншого боку, виникає питання, яким чином у такому багатокультурному суспільстві може не лише існувати, а й ефективно функціонувати демократія. Адже з часів античної афінської демократії зберігається проблема громадянської спроможності іноземців. Європейський союз за визначенням не є національною державою, консолідованою соціальними, історичними та мовними зв'язками. Суттєвою проблемою для формування спільної ідентичності Євросоюзу є «винайдення традиції». У тому сенсі, що «винайдена традиція означає певний тип суспільної практики ритуального чи символічного характеру, який регулюється загальноприйнятими правилами, мета яких — індоктринація певних цінностей чи норм поведінки шляхом повторення. Наявність такої практики автоматично вимагає зв'язку з минулим, континуїтету, який забезпечується апеляцією до відповідного історичного досвіду»³⁵. Тільки з історичним континуїтетом у європейській єдності серйозні проблеми. Європейська інтеграція стикається з проблемами «громадянського» та «етнічного» націоналізмів, які роблять наголос відповідно на загальнополітичні або «кровні» критерії групової ідентифікації.

Європейський Союз складає іспит великого соціально інженерного експерименту, суть якого полягає у спробах збереження і підтримання різних форм групової ідентичності. Спільна європейська ідентичність, яка формується в країнах ЄС, є сумісною з національними ідентичностями держав-членів Євросоюзу. Національні ідентичності є переважно культурними, а європейська ідентичність інструментальною. Нові праві в Європі налаштовані на захист національної ідентичності своїх держав. Для нових правих одним із найважливіших способів захисту власної національної ідентичності є припинення масової еміграції представників неєвропейських культур. Світова владна еліта проводить політику згортання соціальних завоювань. Головним бажанням транснаціональних еліт стає не бажання нести спільну відповідальність за долю суспільств, а бажання уникнути цієї спільної долі. Розпочався процес розмивання середнього класу як основи традиційних національних держав.

Фінансова криза у зоні євро одночасно є системною ціннісною кризою. Це визнає професор екуменічної теософії Тюбінгського університету Ганс

Кюнг. Він нагадує про дискредитацію як класичного лібералізму, так і соціалістичного планового господарства. У глобальній економіці конкурують «азійські» та «західні» цінності. Основними цінностями нової «постматеріальної» доби він вважає гуманізм, справедливість та солідарність, довіру й толерантність, взаємоповагу.

Таким чином, втома багатьох громадян країн-членів Євросоюзу від тягара одночасного розширення ЄС та поглиблення процесу інтеграції далася взнаки в умовах світової економічної кризи. Внаслідок цього поменшало оптимізму щодо райдужних перспектив безпроблемного формування ідентичності Євросоюзу. Натомість з'явилися песимістичні сценарії розпаду Євросони та фрагментації самого Євросоюзу. Зазначені тенденції змушують замислитися над європейськими перспективами України.

Канадський історик українського походження С. Єкельчик слушно зазначає, що сучасна українська ідентичність була сформована подіями, які відбувалися в Східній Європі впродовж останніх трьохсот років. Тому не дивно, що українська історична ідентичність ототожнюється саме з цим регіоном. Теоретичні питання виникають лише при спробі геополітичного та історичного визначення меж і сутності східноєвропейської ідентичності.

Зокрема, виникає риторичне питання: «якою мірою радянська Україна належала до Східної Європи?»³⁶. Впродовж своєї історії Україна залишалася об'єктом боротьби за домінування між різними імперськими утвореннями. Навіть входячи до них, вона не мала власної імперської ідентичності. Східна Європа також є регіоном, розташованим між «німецьким» та «слов'янським» світами. Вона теж була «яблуком розбрату» у боротьбі за європейське та світове домінування. Народи Східної Європи, заангажовано віднесені різними великодержавними ідеологами до «малих народів», також, як і набагато чисельніші українці не мають власної імперської ідентичності. Ця обставина, на нашу думку, міцно закріплює Україну у просторі східноєвропейської ідентичності. У цьому сенсі не була виключенням навіть радянська Україна, адже у складі СРСР вона розвивала найтісніше співробітництво зі східноєвропейськими країнами, які входили до Ради економічної взаємодопомоги.

«Східна Європа» як нова геополітична реальність виникла за підсумками Другої світової війни. Упродовж майже сорока років територію, в межах якої домінував Радянський Союз, розглядали як окремий світовий регіон, що засвідчує відповідна документація ООН. «Зовнішня імперія» СРСР визначалася на Заході як «Східна Європа». Термін «Центрально-Східна Європа» видався компромісним. Однак у радянській історичній традиції мова йшла спочатку про країни народної демократії

(попри парадоксальність цього терміну), потім про європейські соціалістичні країни.

Водночас проблеми з формуванням нової російської ідентичності об'єктивно підтримують на противагу євразійській українську східноєвропейську ідентичність. Росія ментально перетворюється на неєвропейську та нехристиянську країну, стає місцем протистояння європейської та азійської соціокультурних ідентичностей. Російська стратегія щодо України передбачає закріплення позаблокового (нейтрального) статусу, домагання конституційного оформлення федеративного державного устрою України, надання російській мові статусу державної, збереження православної російсько-української єдності у лоні Московського патріархату. Українська ідея пов'язана з Соборністю земель, а отже унітарністю.

Незалежність України стала важливим фактором стабільності у Східній Європі. Однак значення цього факту ставиться під сумнів «некласичним» східноєвропейським типом капіталізму, створеного в Україні. Поляризація доходів населення, поглиблення прірви між бідними та багатими, веде до виникнення «двох» українських суспільств, які неоднакові за своєю поведінкою та ціннісними орієнтирами й відповідно ідентичністю. Такий стан справ обумовлений передусім особливостями посткомуністичної трансформації в Україні та решті східноєвропейських країн.

Зрештою, зважаючи на невизначеність найближчих перспектив Євросоюзу, не можна виключати можливості реорганізації співпраці в форматі вже існуючих східноєвропейських міждержавних організацій. Мова йде про «Центральноєвропейську ініціативу» та «Вишеградську четвірку». Україна як потенційно велика східноєвропейська держава може розраховувати на повноцінну участь у всіх регіональних інтеграційних проектах.

На двадцятому році незалежності України важко однозначно відповісти на питання: Чи є вступ до ЄС «кінцевою метою» національно-державного розвитку України? Мова навіть не йде про можливі альтернативні варіанти євразійської інтеграції. Потрібно принципово визначитися з тим, що для України важливіше: вступ до Євросоюзу за будь-яку ціну, чи дійсне досягнення високих середньоевропейських стандартів життя та культури. У першому випадку маємо гіркий досвід Греції, яка стала членом ЄЕС 1 січня 1981 р., а за тридцять років членства створила Євросоюзу гостру екзистенційну проблему. Зважаючи також на недостатню ступінь сформованості української громадянської політичної нації, надто ризиковано відкрито конкурувати з відповідними європейськими націями в межах норм Євросоюзу.

Отже, адаптація української ідентичності до європейських норм можлива лише за умов докорінної зміни соціальної поведінки. Адже досі

навіть боротьба з корупцією стала запорукою її розвитку. Поки не буде українського середнього класу з європейською ментальністю, не буде просування в боротьбі з корупцією.

Виникає цікаве питання чи буде існувати Євросоюз у 2020 році? Якщо ні, то куди Україна буде «вступати»? У питанні європейської інтеграції мова має йти не лише про економічну прагматику, а й про цивілізаційні цінності. Ми стали свідками кризи ідентичностей після розпаду СРСР. Отже, ідентичності мають історичний час свого існування, який не працює як механічний годинник, ареал поширення, форми прояву атрибутів ідентичності. Сакраментальним залишається питання, як модернізувати Україну, зберігши цінності національної культури? Заради цього треба лише пам'ятати, що українці мають усі таланти, крім одного — вміння наявними талантами користуватися. Українському суспільству треба знайти у собі європейську ідентичність, аби бути готовим до будь-яких сценаріїв подій.

---

¹ Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 2011. — 23 Juli. — s. 5.

² Гелнер Е. Нації та націоналізм. — К.: Таксон, 2002. — 300 с.

³ Андерсон Б. Уявлені спільноти. — К.: Критика, 2001. — 260 с.

⁴ Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования. — М.: Центр-полиграф, 2008. — 368 с.

⁵ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.

⁶ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. с англ. — К.: Основи, 1994. — 224 с.

⁷ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. — К.: Ніка, 2004. — 180 с.

⁸ Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. — К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2011. — 503 с.

⁹ Касьянов Г.В., Миллер А.И. Россия-Украина: как пишется история: Диалоги — лекции — статьи М.: РГГУ, 2011. — 306 с.

¹⁰ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. — К.: Критика, 2011. — 350 с.

¹¹ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Прогресу. — К.: Інститут критики, 2009. — 591 с.

¹² Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. — К.: Критика, 2004. — 464 с.

¹³ Центральная Европа в поисках новой идентичности. — М.: Институт славяноведения РАН, 2000. — 164 с.

¹⁴ Портнов Андрій. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. — К.: НІСД, 2009. — 160 с.

¹⁵ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2006. — 474 с.

- ¹⁶ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — К.: Феникс, 2002. — 760 с.
- ¹⁷ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень, 2002. — 272 с.
- ¹⁸ Стражний А.С. Украинский менталитет. Иллюзии — мифы — реальность. — К.: Изд-во Подолина, 2008. — 384 с.
- ¹⁹ Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Колективна монографія. — К.: Університет «Україна», 2010. — 405 с.
- ²⁰ Исламская идентичность в Украине / Пер. с укр. — К.: Стило, 2006. — 200 с.
- ²¹ Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. — К.: К. И. С. — 2010. — 400 с.
- ²² Горенко О.М. Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика. — К.: Інститут історії України, 2007. — 376 с.; Горенко О.М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання. — К.: Інститут історії України, 2011. — 264 с.
- ²³ Besier Gerhard. Das Europa der Diktatoren. Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts. — München: Deutsche Verlags Anstalt, 2006. — 879 S.
- ²⁴ Elm Ralf. Europäische Identität: Paradigmen und Methodenfragen. — Berlin: Nomos Verlag, 2002. — 318 S.
- ²⁵ Kaebler Hartmut. Europäer über Europa. Die Entstehung des europäischen Selbstverständlichen im 19. und 20. Jahrhundert. — Frankfurt am Meine: Campus Verlag, 2001. — 268 S.
- ²⁶ Brunn Gerhard. Die europäische Einigung von 1945 bis Heute. — Stuttgart: Verlag Philipp Reclam, 2009. — 339 S.
- ²⁷ Kappeler Andreas. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. — Wien: Böhlau Verlag, 2003. — 214 S.
- ²⁸ Besters-Dilger Juliane. Die Ukraine in Europa. Aktuelle Lage, Hintergründe und Perspektiven. — Wien: Böhlau Verlag, 2003. — 513 S.
- ²⁹ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2006. — С.166.
- ³⁰ Головаха С., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 138.
- ³¹ Там само. — С. 134.
- ³² Там само. — С. 135.
- ³³ Голос України. — 2011. — № 223. — 26 листопада 2011. — С. 8.
- ³⁴ Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 469.
- ³⁵ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — С. 212.
- ³⁶ Портнов Андрій. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. — К.: НІСД, 2009. — С. 120.

В статье рассматриваются особенности влияния Европы на украинскую идентичность. Историческая идентичность рассматривается не только как формирование исторического сознания национальных обществ в процессе историописания, а как важный элемент цивилизационного самоопределения. Эта проблема исследована в контексте противоречивых процессов формирования коллективной идентичности Европейского Союза.

Ключевые слова: *ментальность, идентичность, Европейский Союз, историческое сознание «воображаемых сообществ», «изобретенная традиция», Украина.*

The article presents the results of research the European influence to Ukraine identity. Historic identity is dedicated to analysis as element of national mental and civilizations identity. This science problem in this paper presents in the context of evolutions the identity of European Union.

Key words: *mentality, identity, European Union, historical mental of society, intended community, Ukraine.*